

Marek M. Dziekan

KLASYCZNA KULTURA ARABSKO-MUZUŁMAŃSKA. ZAGADNIENIA PODSTAWOWE

SŁOWA KLUCZE: Arabowie – islam – Koran – kultura – religia – literatura – nauka

KEY WORDS: Arabs – islam – Koran – culture – religion – literature – science

Pojęcie cywilizacji islamu

Świat muzułmański obejmuje obszar od Chin i Tajlandii, przez Malesję i Indonezję, przez subkontynent indyjski i stepy Azji Środkowej po Bliski Wschód oraz Afrykę Północną i Zachodnią. Islam przez wieki swego istnienia, a zatem od VII wieku n.e. objął ten olbrzymi obszar, włączając w jeden (choć daleko niejednolity) krąg cywilizacyjny najrozmaitsze kultury azjatyckie i afrykańskie wraz z ich tradycjami. Stąd najcelniejsze, moim zdaniem, określenie tego zjawiska jako „kultura arabsko-muzułmańska”.

Z klasyfikacji, które odbierają cywilizacji islamu „muzułmańskość”, może wynikać obecne, dość rozpowszechnione przekonanie, że muzułmanin to Arab, a przecież Arabowie to tylko około 1/4 wszystkich muzułmanów. Cywilizacja muzułmańska jako całość przeniknięta jest *sacrum*, co wynika bezpośrednio z natury prawa muzułmańskiego, które w odróżnieniu od zachodnich systemów prawa opartych na prawie rzymskim obejmuje wszystkie aspekty życia człowieka.

Oczywisty jest fakt zróżnicowania cywilizacji islamu; z pewną dozą racji można dowodzić, że **jedna** cywilizacja islamu nie istnieje, bo przecież kultura jawajska znacznie różni się od osmańskiej, a ta od hausńskiej. Tak jest rzeczywiście, ale jednak wszystkie one wykazują dominującą rolę islamu jako czynnika religijno-prawnego.

Globalizacja (w przypadku świata muzułmańskiego zazwyczaj postrzegana głównie jako amerykańizacja) zmienia niektóre elementy tradycji i kultury państw muzułmańskich. Pod wpływem dostępu do zachodnich mediów zanikają tradycyjne wzory kultury życia codziennego, zmieniają się także np. wzory popularnej kultury muzycznej.

Podstawy wiary muzułmańskiej

Prorok Muhammad: początki wspólnoty

Założycielem był Muhammad Ibn Abd Allah, znany w Europie pod zlatynizowanym imieniem Mahometa.

Muhammad urodził się w Mekce około 670 roku n.e. w zubożałym, choć o głębokich tradycjach rodzie Haszymidów z plemienia Kurajsż. Jego dzieciństwo otoczone jest wieloma legendami i podaniami. Do 40 roku życia nie wyróżniał się niczym szczególnym, choć zdają się temu przeczyć rozmaite hagiograficzne opowieści. Zajmował się handlem i prowadzeniem karawan, głównie do Syrii. Początkowo robił to dla różnych kupców, w końcu zatrudnił się u zamożnej wdowy Chadidży, z którą niebawem się ożenił, co zmieniło radykalnie jego życie – stał się bowiem współwłaścicielem „firmy spedycyjnej”. Mógł odtąd przestać martwić się o środki do życia. Aż do śmierci Chadidży nie poślubił żadnej innej kobiety.

Przełomowy moment nastąpił w życiu Muhammada około 610 roku, kiedy podczas rozmyślań w pieczarze Al-Hira w okolicach Mekki usłyszał słowa, które obecnie stanowią początkowy fragment 96 sury Koranu: *Ikra! Bi-ismi rabbika al-lazi chalaka! Chalaka al-insana min alak! Ikra! Wa-rabbuka al-akramu al-lazi allama bi-al-kalam, allama al-insana ma lam jalam!* („Recytuj! W imię Pana, który cię stworzył! On stworzył człowieka z grudki krwi zakrzepłej i nauczył człowieka, czego dotąd nie umiał”). Te słowa Boga przekazał Muhammadowi archanioł Gabriel.

Od tamtej chwili Muhammad zmienił się z pracowitego kupca w natchnionego proroka, głosiciela wiary, która według niego nie była nową religią, lecz kontynuacją działalności proroków starotestamentowych – najważniejszymi byli Abraham (Ibrahim) i Mojżesz (Musa) oraz Jezus (Isa). Odnowa religii, jaką głosił, nie została zaakceptowana ani przez żydów, ani przez chrześcijan. Dla obu wspólnot islam był jedynie zniekształceniem ich własnych wierzeń. Dlatego szczególnie Żydzi wielokrotnie wyśmiewali się z Muhammada, dowodząc mu nieznajomości rozmaitych żydowskich podań i przepisów, choć przecież nowy Prorok głosił – wedle niego – wersję nową, odnowioną religii monoteistycznej, wersję, jak wierzył, jedynie prawdziwą. Wczesna historia islamu nie notuje natomiast żadnych głośniejszych konfliktów z chrześcijanami

Dążąc do dalszego umocnienia Muhammada w łańcuchu profetycznym, którego początkiem był Adam, tradycja muzułmańska głosi, że niektórzy chrześcijanie na Półwyspie Arabskim w okresie przedmuzułmańskim zapowiadali nadejście Muhammada, jak choćby domniemany biskup Nadżranu, Kuss Ibn Sa'ida z plemienia Ijad, który miał się powoływać i na Proroka, i nawet na 12 szyickich imamów jako przywódca wspólnoty chrześcijańskiej w najważniejszym centrum tej religii w Arabii.

Wrogiej reakcji chrześcijan i żydów można się było raczej spodziewać, ale najgorsze było to, że Muhammad jako prorok nie został zaakceptowany także przez mekkańczyków, szczególnie bogatszych, dla których dochody związane z obsługą miejscowych kultów politeistycznych stanowiły znaczną część ich zarobków. Pielgrzymka do Mekki,

która była zwieńczeniem corocznego cyklu jarmarków, dawała ogromne dochody, a fakt zwierzchnictwa nad Al-Kabą, najważniejszym centrum kultowym, dawał im do ręki argumenty umacniające ich jeśli nie bezpośrednio władzę, to przynajmniej rodzaj zwierzchności politycznej nad innymi plemionami. Ostatecznie wprawdzie Mekka stała się centrum religii muzułmańskiej, ale nastąpiło to dopiero 20 lat później. Około roku 610 sprawa nie była jasna – wydaje się, że ważniejsze miejsce zajmowała jednak Jerozolima.

Mekkańskiej oligarchii zagrażały także, zawsze w takich układach niebezpieczne, idee równości i kary za grzechy, bardzo podobne w zarysach do idei chrześcijańskich, ale dostosowane do mentalności beduinów. O tym właśnie głównie mówił Prorok w pierwszym okresie swej działalności. W kolejnych objawieniach ukazywał niebo i piekło, opowiadał o nakazach i zakazach, jakie nałożył Bóg na swoją wspólnotę.

Młoda wspólnota składała się głównie z najbliższych Muhammada i z miejscowej biedoty, która chętnie marzyła o wyrównaniu krzywd na tamtym świecie, choć przecież islam nie zakazywał nigdy bogacenia się, ani nie groził, że bogaci nie będą mieli miejsca w raju. Prześladowania i drwiny, na jakie wydana została młoda wspólnota i jej przywódca, doprowadziły około 616 roku do tzw. małej hidzry, czyli emigracji do chrześcijańskiej Etiopii, która jako pierwszy obszar na kontynencie afrykańskim zetknęła się z nową religią. Kilka lat później, w 622 roku, nastąpiła właściwa hidzra, czyli emigracja Muhammada i jego wyznawców z Mekki do Medyny. 1 *mu-harrama* 622 roku został uznany za właściwy początek historii muzułmanów, stając się wkrótce po śmierci Proroka oficjalnie pierwszym rokiem nowej ery. Moment ten to jednocześnie kolejny przełom w życiu Muhammada. Z natchnionego proroka przekształcił się w polityka i prawodawcę. Świadczą o tym fakty historyczne z jednej strony, a treść objawień z okresu medyńskiego z drugiej. Rozpoczął się okres walk Proroka z plemionami arabskimi oraz niewiernymi i nielojalnymi rodakami z Mekki. To właśnie ich dotyczą koraniczne wersety o zwalczaniu niewiernych nawet siłą. Po kilku bitwach, w których nie zawsze towarzyszyło muzułmanom szczęście, w 632 roku Prorok ostatecznie opanował rodzinne miasto, podpisując odpowiedni układ z mekkańczykami. Wcześniej odbył pierwszą pełną pielgrzymkę do Al-Kaby – stała się ona wzorem dla wszystkich muzułmanów – i niedługo potem zmarł w obecności swojej ukochanej żony A'isy w Medynie. Albowiem, choć Mekka stała się faktycznie duchowym centrum islamu, to stolicą państwa, którego zręby stworzył Prorok, pozostała Medyna. Tam Muhammad został pochowany, a miejsce jego pochówku po dziś dzień jest otaczane szczególnym kultem.

Pomimo iż islam nie uznaje świętych poza samym Bogiem, Prorok Muhammad, jako ten, który przekazał światu naukę islamu, jest szczególnie czczony przez muzułmanów. Głównym obrzędem związanym z czcią oddawaną Prorokowi (ale wyłącznie jako prorokowi!) jest odwiedzanie jego grobu w Medynie. Odwiedziny te stanowią ostatni, nadobowiązkowy element pielgrzymki muzułmańskiej, *hadżdżu*. Podczas tej pielgrzymki wierni zwracają się do Boga, wysławiając swego Proroka i błagając go o łaskę dla Muhammada, najdoskonalszego z ludzi.

W momencie śmierci Proroka Muhammada pod sztandarem islamu znajdowała się większość plemion zamieszkujących Półwysep Arabski.

Koran

Podstawą wiary islamu jest jego święta księga, Koran, zawierająca wszystkie najważniejsze zasady doktrynalne tej religii. Ich rozwinięciem i uzupełnieniem jest sunna (Tradycja), składająca się z hadisów, czyli opowieści o czynach, gestach i słowach Proroka Muhammada. Koran i sunna stały się źródłem prawa i teologii islamu.

Koran zawiera najważniejsze elementy doktryny religijnej i prawnej islamu. Początkowo był zapamiętywany i sporadycznie spisywany jeszcze za życia Proroka. Po jego śmierci powstała potrzeba utrwalenia tekstu świętej księgi. Takich prób dokonywali już pierwsi dwaj kalifowie, jednak ostateczna wersja Księgi, zwana Koranem Usmana, miała powstać za panowania Usmana (644–656). Ostateczna wersja Koranu powstała jednak dopiero w X wieku.

Koran składa się ze 114 „rozdziałów”, zwanych surami, z czego 90 to sury mekańskie, a 24 – medyńskie. Surry dzielą się z kolei na ajaty, czyli wersety, których według różnych przeliczeń jest od 6204 do 6236. Określenie wersetu koranicznego ma jeszcze inne znaczenie: „cud” oraz „znak” – w tym kontekście oczywiście „znak od Boga”. Każda sura ma swoją nazwę, niektóre z sur mają po kilka, równolegle stosowanych tytułów. W obecnej redakcji Koranu surry ułożone są mniej więcej według długości, od najdłuższej do najkrótszej, z wyjątkiem 1. sury Al-Fatihy. Nie są znane rzeczywiste powody takiej decyzji. Koran został objawiony w klasycznym języku arabskim, identycznym z językiem poezji staroarabskiej i wspólnym dla wszystkich Arabów, często, choć niesłusznie, utożsamianym z dialektem plemienia Kurajsz. Tekst koraniczny ma formę rymowanej i rytmizowanej prozy.

Surry pierwszego okresu, których przykładem jest *Al-Ichlas*, są z reguły krótsze i mają charakter bardziej natchniony i poetycki, mówią zaś głównie o problemach eschatologicznych i stosunku człowieka do Boga. To tutaj mamy np. sugestywne opisy Raju i Piekła. Medyńskie zaś charakteryzują się większą długością i tematyką dotyczącą zagadnień państwowych i prawniczych. Ta dychotomia wiąże się ze zróżnicowanym charakterem działalności Mahometa w Mekce i Medynie. Niejednokrotnie poszczególne surry były objawiane w związku z konkretnymi wydarzeniami z życia Proroka.

Doktryna religijna islamu zawarta w Koranie obejmuje przede wszystkim wiarę w jedność Boga (*tauhid*) i posłannictwo Muhammada (*risala*), a także wiarę w życie przyszłe, zmartwychwstanie, sąd ostateczny i nagrodę lub karę po śmierci. Koran określa dogmaty islamu, przepisy dotyczące oddawania czci Bogu, przepisy obyczajowe oraz przepisy prawne (elementy prawa rodzinnego, karnego, cywilnego i spadkowego). Obejmuje on wiele elementów staroarabskich, które zostały przystosowane do praktyki nowej religii, a także liczne wątki starotestamentowe i mniej liczne ewangeliczne, w tym przede wszystkim opowieści o prorokach, między innymi Abrahamie (arab. Ibrahim), Mojżeszu (arab. Musa), Salomonie (arab. Sulajman)

i Jezusie (arab. Isa). Łańcuch profetyczny islamu rozpoczyna się od Adama, a kończy na Muhammadzie. Koran stanowi jednocześnie jedno z podstawowych źródeł historycznych dla poznania życia duchowego i dziejów Arabii przedmuzułmańskiej.

Koran jest uznawany przez muzułmanów za odwieczne Słowo Boga. Jego objawienie jest jedynym i największym cudem (*mudżiza*) związanym z osobą Mahometa.

Pierwsze europejskie próby tłumaczenia Koranu sięgają XII wieku. W 1143 roku ukazał się przekład na łacinę Rajmunda z Toledo. Najstarszy polski przekład został opublikowany w 1858 roku pod nazwiskiem J.M. Tarak-Buczackiego, lecz jego rzeczywistymi tłumaczami (z francuskiego) byli, jak wykazały najnowsze badania, Ignacy Domeyko i Dionizy Chlewiński. Pierwszego pełnego tłumaczenia Koranu na język polski bezpośrednio z arabskiego dokonał Józef Bielawski (1986).

Sacrum Koranu obejmuje nie tylko sam język arabski, ale w pewnym stopniu także arabskie pismo, które stało się jednym z najważniejszych elementów sztuki arabsko-muzułmańskiej (kaligrafia arabska). Konsekwencją tego zjawiska jest między innymi dostosowanie pisma arabskiego do wymogów języków słowiańskich, dokonane na potrzeby piśmiennictwa religijnego przez Tatarów polsko-litewskich. Wcześniej te same względy spowodowały także przyjęcie pisma arabskiego przez inne języki niesemickie, o czym będzie jeszcze mowa.

Ze względu na swe historyczne korzenie islam uznawał zawsze względne równoprawienie innych religii monoteistycznych, przede wszystkim judaizmu i chrześcijaństwa, a ich wyznawców określał nazwą *ahl al-kitab*, czyli ludzie księgi.

Sunna

Drugim po Koranie źródłem doktryny islamu jest tzw. sunna, czyli teoria i praktyka ortodoksji muzułmańskiej, zwana także Tradycją. Samo słowo *sunna* oznacza po prostu „sposób postępowania” i w okresie staroarabskim oznaczało czyny zarówno dobre, jak i złe. Dopiero wraz z nastaniem islamu stało się terminem technicznym prawa muzułmańskiego. Na sunnę składają się hadisy, czyli opowieści o czynach i wypowiedziach Proroka Muhammada. Każdy hadis składa się z łańcucha tradentów, zwanego *isnad*, i tekstu właściwego zwanego *matn*. Ponieważ twórczość staroarabska opierała się na przekazie ustnym, łańcuch przekazicieli był sprawą niezwykle istotną dla oceny autentyczności danego tekstu. Również w ocenie autentyczności hadisów dużo większą wagę przywiązywano do samego *isnadu* niż do *matnu*. Ocena i stopniowanie wiarygodności przekazu sunny polega właśnie na stopniowaniu wiarygodności *isnadu*, co z naszego, europejskiego punktu widzenia jest dość oryginalne i doprowadziło do pojawienia się w całym korpusie sunny wielu anachronizmów. Z tego też punktu widzenia wychodzi niejednokrotnie zachodnia krytyka sunny jako źródła nieautentycznego. Dokładne badania tekstologiczne wskazują, że część hadisów powstała wiele dziesiątek, a czasem setek lat po śmierci Proroka i była wyrazem muzułmańskiej praktyki prawnej i politycznej późniejszych władców muzułmańskich. Sunna obejmuje najrozmaitsze zagadnienia i bardzo szczegółowe opisy

życia Proroka, od spraw o znaczeniu państwowym po najintymniejsze. Wiemy zatem zarówno, jakie poglądy miał Prorok na sprawy funkcjonowania wspólnoty, jak i to, gdzie udawał się „za potrzebą”. Z tego względu całe życie mużulmanina jest *imitatio Muhammadi*, naśladowaniem Proroka. Do powstania sunny przyczynił się fakt, że Koran nie zawiera wszystkich szczegółów dotyczących prawa mużulmańskiego. Przez to stanowi ona niejako uzupełnienie świętej księgi. W VIII wieku, kiedy zaczęli już wymierać ludzie, którzy pamiętali Proroka i mogli zaświadczyć o jego słowach, rozpoczął się proces spisania sunny.

Prawo mużulmańskie – szariat

Koran i sunna są podstawowymi korpusami tekstów będących podstawą prawa mużulmańskiego, po arabsku *szari'a* (dosł. „droga do wodopoju”). Prawo mużulmańskie, uważane przez praktykujących je ludzi za prawo naturalne, zapisane w niebiańskiej Księdze-Matce, ma charakter wszechobejmujący. Jest prawem Boskim, bowiem zostało stworzone przez Boga, a wszystkie jego zapisy mają charakter ostateczny i nieodwołalny. Dlatego nie należy utożsamiać prawa mużulmańskiego z prawem w naszym pojęciu. O ile za określonymi terminami spodziewamy się znaleźć określoną treść, o tyle samo tłumaczenie terminu *szari'a* jako prawo jest błędne – na prawo w naszym pojęciu w arabszczyźnie stosuje się termin *kanun* (od łac. *canon*), a więc z tamtej strony nie ma możliwości błędu. Prawa mużulmańskiego nie wolno utożsamiać zatem pod względem zakresu ani z prawem rzymskim, ani też z prawem kanonicznym, ponieważ to ostatnie obejmuje jedynie sprawy religii. Prawo mużulmańskie dotyczy wszystkich spraw związanych ze stosunkiem człowieka do Boga – ta część prawa islamu nazywana jest *ibadat* – i do drugiego człowieka, *mu'amalat*, w tym także spraw państwowych.

Święty charakter prawa islamu powoduje, że człowiek nie ma możliwości jego zmiany, a może uciekać się jedynie do interpretacji. Kolejne zasady prawne objawiane były prorokom islamu od Adama po Muhammada. W pierwszych dziesięcioleciach po wystąpieniu Proroka Muhammada (610 rok) prawo jako odrębne i wykształcone pojęcie właściwie nie istniało, choć było stosowane w praktyce w sposób, można powiedzieć, instynktowny. Już wtedy ustaliły się dwa najważniejsze źródła prawa islamu, Koran i sunna Proroka. Szybki rozwój terytorialny i instytucjonalny państwa mużulmańskiego, kalifatu (w momencie rozkwitu, w VIII wieku, państwo to obejmowało obszar od Chin na wschodzie po arabską Hiszpanię na zachodzie) wymagał rozwoju doktryny prawnej islamu. Nie wystarczyły już rozproszone zalecenia Koranu i sunny, a konieczna okazała się kodyfikacja prawa, które musiało sprostać nowym wyzwaniom. Kalifowie i ich namiestnicy musieli zarządzać ogromną machiną państwową, stawić czoła nowym zjawiskom o charakterze zarówno społecznym, jak i politycznym czy religijnym.

Prawo islamu zaczęło powstawać zatem już w VII wieku, wtedy też zaczęły rodzić się pierwsze szkoły prawne. Początkowo było ich bardzo wiele. Ze względu na brak w islamie najwyższej instancji, mogącej rozstrzygać o ortodoksyjności czy

też herezji, każdy prawnik mógł stworzyć własną wykładnię prawa, o ile zgromadził wokół siebie grupę zwolenników, którzy dalej ją głosili. W wyniku rywalizacji prawników i ich uczniów ostatecznie największe rozpowszechnienie, a w ślad za tym i uznanie, zyskały w islamie cztery sunnickie szkoły prawa oraz piąta, szyicka. Cztery szkoły sunnickie to szkoła hanaficka, malikicka, szafi'icka oraz hanbalicka. W rzeczywistości różnice pomiędzy poszczególnymi szkołami są niewielkie, ale klasyczne prawo przewiduje konieczność przynależności tylko do jednej ze szkół i zabrania łączenia elementów rozmaitych szkół – zasada ta została przełamana dopiero w XIX wieku.

Jedną z charakterystycznych cech cywilizacji arabsko-muzułmańskiej i samego islamu jako religii jest wspomniany wcześniej brak podziału świata na sfery *sacrum* i *profanum*. Dotyczy to wszystkich dziedzin życia muzułmanina, zarówno mających znaczenie w wymiarze makro, jak i odnoszących się do najbardziej osobistych spraw człowieka, w tym oczywiście prawa muzułmańskiego jako zjawiska niemającego odpowiednika w cywilizacji europejskiej, przez to źle pojmowanego. A nieporozumienie wcześniej czy później musi zakończyć się konfliktem – w czasach najnowszych jesteśmy świadkami takiej właśnie eskalacji konfliktu islamu z kulturą Zachodu.

Zagadnieniami prawa w islamie zajmują się uczeni teologowie, których ogólnie nazywa się *alimami* (arab. *alim*, l. mn. *ulama*); wydawaniem wyroków zajmuje się natomiast *kadi*. Nie są to „duchowni”, jak to się często popularnie mówi, odpowiedniejsze jest tu z pewnością określenie – będące wprawdzie kalką z arabskiego, ale oddające sedno zagadnienia – „ludzie religii”: *ridżal ad-din*. To ludzie, od których wymaga się odpowiedniego wykształcenia i wiedzy religijnej, ale nie wiąże się to z żadnymi święczeniami. Nie obowiązuje ich też celibat, w islamie uważany za nie-naturalny i bardzo źle widziany we wszystkich kręgach społecznych. Pojawiali się oczywiście w islamie ludzie praktykujący bezżeństwo (głównie mistycy), ale były to zdecydowanie zachowania „nieortodoksyjne”.

Na ukształtowanie się zapisów prawa muzułmańskiego miało wpływ także prawo zwyczajowe (*ada, urf*) oraz regionalne systemy prawne istniejące wcześniej na terenach zajętych przez muzułmanów. W przypadku prawa szyickiego wpływ miały również tradycje (*achbar*) przekazane przez imamów.

W tradycji sunnickiej rozwój prawa muzułmańskiego zakończył się wraz z powstaniem i ukształtowaniem się czterech szkół prawa w IX wieku. Do tego czasu trwał w islamie czas tak zwanego *idżtihadu*, czyli możliwości samodzielnego rozstrzygnięcia kwestii prawnych, później zaś nastąpił okres *taklidu*, to jest naśladownictwa. Zasady tej nie uznali nigdy teologowie szyiccy – przyczyniła się do tego obecność imamów, przywódców islamu szyickiego, którzy mieli prawo do owego *idżtihadu*.

Praktyka wymogła na prawie muzułmańskim stworzenie instytucji, która umożliwiałaby *szariatowi* wypowiedzanie się w sprawach, do których nie można było zastosować żadnego z narzędzi wypracowanych przez klasyczną jursprudencję. W ten sposób została powołana instytucja *muftiego*, prawnika, który rozstrzyga różne szczegółowe elementy *szariatu*, wydając opinie prawne, tzw. *fatwy*. Należy przy tym podkreślić, że *fatwa* to nie „kłątwa”, jak się często sądzi. To właśnie opinia prawna, której

przedmiotem może być dowolna sprawa; w określonych przypadkach może ona oznaczać klątwę, ale to sytuacje wyjątkowe.

Jak wspomniałem, prawo muzułmańskie dzieli ludzkie uczynki na *mu'amalat* i *ibadat*. Uczynki ludzkie zostały podzielone na pięć kategorii. Pierwsza to *wadżib* lub *fard* – czyli czyny obowiązkowe, których wypełnianie jest nagradzane, a zaniedbywanie karane. Wśród nich wyróżnia się obowiązki osobiste (*fard ajn*), wśród których szczególne znaczenie ma tzw. pięć filarów islamu, i obowiązki grupowe (*fard kifaja*), np. udział w *dżihadzie*. Druga kategoria to uczynki, których wypełnianie jest nagradzane, ale zaniedbanie nie jest karane, zwane *sunna* lub *mandub*. Uczynki obojętne pod względem prawnym i moralnym nazywają się *mubah*, zaś czyny potępiane, lecz niezakazane – *makruh* (np. biała magia). Ostatnią kategorię stanowią czyny zakazane i karane nazywane *haram*. Cztery pierwsze kategorie określane są wspólnie terminem *halal* (dozwolone), stanowiąc swego rodzaju przeciwieństwo tego, co jest *haram*.

Odrębną kategorię stanowią czyny podpadające pod tzw. kary koraniczne, zwane *hudud* (l. poj. *hadd* – „granica”). Obejmują one największe grzechy muzułmanina, grożące najsurowszymi karami, w tym śmiercią. W stosunku do Boga, a zatem w kontekście *ibadat*, były to apostazja, politeizm i nieprzestrzeganie najważniejszych obowiązków kultowych, w stosunku zaś do drugiego człowieka – morderstwo, nierząd, fałszywe świadectwo, picie wina, kradzież, hazard i sodomia oraz rozbój. Przestępstwa te zagrożone są chłostą, obcięciem ręki, kamienowaniem lub inną formą kary śmierci.

Pięć filarów islamu

Wiara islamu opiera się na pięciu podstawowych artykułach, zwanych także filarami (arab. *arkan ad-din*). Są to: *szahada* – wyznanie wiary, *hadżdż* – pielgrzymka do Mekki, *zaka* – jałmużna, *saum* – post, *sala* – modlitwa kanoniczna.

Szahada to słowa: „nie ma Bóstwa oprócz Boga, a Muhammad jest Jego Prorokiem”. W tym zdaniu zawarte są dwa najważniejsze twierdzenia doktryny muzułmańskiej: jedność Boga i posłannictwo Muhammada. Obowiązkiem muzułmanina jest jak najczęstsze wypowiedzianie tych słów. Ich wygłoszenie z pełnym przekonaniem i wobec świadków oznacza włączenie się do wspólnoty Muhammadowej. Szyici dołączają do *szahady* dodatkowo stwierdzenie, że Ali, twórca tego odłamu, jest „przyjacielem Boga” (Wali Allah).

Zaka to pierwotnie jałmużna, później zaś przepisany prawem podatek na biednych i potrzebujących. Przez niektórych teologów, poprzez nie do końca pewną etymologię słowa – od czasownika *zaka*: „oczyszczać” – interpretowana jest jako oczyszczenie się wiernego z chciwości i skapstwa. Współcześnie niejednokrotnie *zaka* interpretowana była jako sposób urzeczywistnienia sprawiedliwości społecznej, aby każdy wierny mógł korzystać z dóbr stworzonych przez Najwyższego.

Post (*saum*) w miesiącu *ramadan*, dziewiątym miesiącu muzułmańskiego kalendarza księżycowego, jest jednym z podstawowych obowiązków muzułmanina.

Obowiązek ten został wspomniany już w Koranie (2, 183–185). Post odbywany jest od wschodu do zachodu słońca przez każdego dorosłego, zdrowego muzułmanina. Obejmuje on zakaz jedzenia, picia, palenia tytoniu oraz odbywania stosunków seksualnych. Odbywanie postu w miesiącu *ramadan* samo w sobie ma wartość symboliczną. Pobożni muzułmanie wysoce sobie cenią duchową dyscyplinę, którą osiągają dzięki dostosowaniu się do reguł postu, co symbolizuje triumf ducha nad materią.

Modlitwa jest w islamie symbolicznym wyrażeniem bezgranicznego poddania się woli Boga. O obowiązku modlitwy niejednokrotnie wspomina Koran (np. 17, 78–79). Niektórzy teologowie i prawnicy muzułmańscy przypisują jej nawet rolę najważniejszą. Prawo muzułmańskie przewiduje pięć obowiązkowych modlitw w ciągu dnia: *salat as-subh* (zwana też *salat al-fadžr*) – modlitwa poranna, odprawiana od świtu do wschodu słońca; *salat az-zuhr* – modlitwa południowa, odprawiana zaraz po zejściu słońca z zenitu; *salat al-asr* – modlitwa popołudniowa, odprawiana w czasie pomiędzy zakończeniem *salat az-zuhr* a zachodem słońca; *salat al-maghrib* – modlitwa po zachodzie słońca; *salat al-isza* – modlitwa nocna odprawiana pomiędzy momentem, gdy znika czerwona poświata na zachodzie, a świtem.

Obowiązek odbywania pielgrzymki ciąży na każdym muzułmaninie, któremu pozwalają na to warunki zdrowotne i finansowe. Poszczególne elementy obrzędowości pielgrzymkowej są symbolicznym naśladowaniem i upamiętnieniem różnych epizodów z życia proroka Abrahama i jego rodziny. W późniejszym rozwoju islamu pojawiły się jeszcze inne miejsca peregrynacji, między innymi Jerozolima oraz szyckie sanktuaria w An-Nadżafie, Karbali, Samarze i Maszhadzie.

Dżihad

Niektóre skrajne ugrupowania w łonie islamu uznają za szósty filar *dżihad*. Należy jednak pamiętać, że nie jest to obowiązek równy modlitwie czy postowi – należy zaliczyć go do całkiem innej kategorii czynów. Problemem jest odpowiednia interpretacja *dżihadu*, którego koncepcja nie jest jednolita i bywa wielokrotnie nadużywana. *Dżihad* oznacza dokładanie starań w dążeniu do jakiegoś celu. Na Zachodzie interpretowany jest jako „wojna święta”, choć w samym określeniu arabskim nie ma ani wojny, ani świętości. Prawo muzułmańskie wyróżniają cztery sposoby prowadzenia *dżihadu*: sercem, językiem, rękami i mieczem. Koncepcja *dżihadu* pojawia się już w Koranie, gdzie odnosiła się ona przede wszystkim do ówczesnych warunków społecznych i politycznych panujących na Półwyspie Arabskim. Wtedy *dżihad* oznaczał wszelkie starania mające na celu szerzenie nowej religii, wśród nich była także walka zbrojna, określana tam terminem *kital*, co mniej więcej odpowiada europejskiej koncepcji „świętej wojny”. Muhammad w VII wieku walczył z plemionami, głównie arabskimi, oraz innymi ludami, które nie przyjęły islamu lub zwalczały nową religię. Odrębną kategorię stanowiły „ludy księgi” (*ahl al-kitab*), czyli wyznawcy religii monoteistycznych, przede wszystkim judaizmu i chrześcijaństwa. Jeśli przyjmowali zwierzchnictwo islamu, uznawani byli za „podopiecznych” (*ahl az-zimma*) i nie można było określać ich jako „niewiernych”. Walka była przez muzułmanów przyjmowa-

na z oporami, stąd podkreśla się obronny charakter *kitalu*. Po śmierci Proroka właściwie wszystkie plemiona Półwyspu Arabskiego zostały nawrócone, nie miała zatem sensu walka z wrogami miejscowymi – wtedy przekształceniu uległa także koncepcja *dżihadu*, który zwrócony został przeciwko światu zewnętrznemu i zaczął oznaczać zdobywanie nowych terytoriów, powiększanie „domeny islamu” (*dar al-islam*) kosztem „domeny wojny” (*dar al-harb*), co nie zawsze miało związek z nawracaniem na nową wiarę. Muzułmanin, który zginął w walce za wiarę, jest *szahidem* – „świadkiem [wiary]”. *Szahidom* należy się specjalne miejsce na tamtym świecie obok proroków, ale przekazy o rajskich cudownościach i szczególnych rozkoszach czekających na tych, którzy zginęli w walce za wiarę, są wytworem islamu ludowego. Pod wpływem mistycznego ruchu *sufich* we wczesnym średniowieczu ukształtowały się w islamie dwie zasadnicze koncepcje *dżihadu*: *dżihad* większy, oznaczający walkę ze złem tkwiącym w duszy człowieka, które oddala go od ścieżki ku Bogu (*dżihad* serca), oraz *dżihad* mniejszy pojmowany tak, jak koraniczny *kital* (*dżihad* miecza). *Dżihad* jako koncepcja walki z Zachodem zaczął odzywać wraz z rewitalizacją ruchów fundamentalistycznych.

Kalendarz muzułmański

Kalendarz księżycowy, jakim posługują się wyznawcy islamu, wywodzi się z epoki staroarabskiej i składa się z 12 miesięcy liczących po 29 lub 30 dni. Są to w kolejności: *muharram* (zakazany, „święty”), *safar* (żółty), *rabi al-awwal* (wiosna pierwsza), *rabi as-sani* (wiosna druga), *dżumada al-ula* (krzepnięcie pierwsze), *dżumada al-achira* (krzepnięcie drugie), *radżab* (dosł. „wstrzymać się”), *szaban* („rozchodzenie się”), *ramadan* (palący), *szawwal* (miesiąc dosiadania wielbłądów), *zu al-kada* (miesiąc postoju) i *zu al-hidżdża* (miesiąc pielgrzymek). Początkiem ery muzułmańskiej jest rok *hidżry*, czyli emigracji Proroka Muhammada z Mekki do Medyny, ale rozpoczyna się ona wraz z początkiem owego 62 roku, nie zaś, jak czasem można przeczytać, w dniu *hidżry*. Ze względu na różnicę pomiędzy kalendarzem księżycowym a słonecznym, daty wszystkich świąt muzułmańskich są ruchome w stosunku do naszej rachuby czasu. Niejednokrotnie powoduje to znaczne utrudnienia w praktykowaniu niektórych obowiązków religijnych, np. postu, jeśli wypada on w okresie letnim. Oprócz specjalnych tablic, pozwalających przeliczyć dokładnie datę kalendarza gregoriańskiego (słonecznego) na księżycowy, istnieje także wzór, który ułatwia przybliżone przeliczenie tych dat: $S = 32 \times H: 33 + 622$ i odwrotnie: $H = 33 (S - 622): 32$, gdzie S to rok słoneczny, zaś H to rok *hidżry*.

Uwagi o dogmatach i nakazach islamu

Poza pięcioma filarami islamu, muzułmanina obowiązuje wiara w szereg dogmatów, z których najważniejsze krótko omówię. Najważniejsza jest absolutna jedyność

Boga (*tauhid*). Wielkim grzechem jest przydawanie mu „współtowarzyszy” oraz antropomorfizacja. Stąd w islamie brak jakichkolwiek przedstawień Boga, a jego obecność zaznaczana jest wyłącznie przez symbole, np. światło, lampę, literę *alif* i cyfrę „1”. Kolejny dogmat to wiara w posłannictwo Proroka Muhammada jako ostatniego w łańcuchu profetycznym, „Pieczęć Proroków”. Muzułmanie są także zobowiązani do wiary w anioły, szatany i duchy – *dżinny*, które zostały przejęte z kultury staroarabskiej. W zakresie eschatologii islam mówi, że Ziemia i człowiek zostali stworzeni przez Boga, ale człowiek nie został stworzony „na wzór i podobieństwo Boga” – jest tylko Bożym namiestnikiem. W islamie mówi się o Sądzie Ostatecznym, Końcu Świata, Niebie i Piekło.

Muzułmanom nie wolno pić żadnych napojów alkoholowych ani tworzyć sztuki figuralnej, co przyczyniło się do ukształtowania specyficznej sztuki islamu – będzie o tym jeszcze mowa. Wśród znanych nakazów muzułmańskich należy także wspomnieć obrzezanie mężczyzn, które wbrew potocznym przekonaniom nie jest obowiązkiem, jedynie czynem pobożnym, a jego zaniechanie nie grozi żadnymi konsekwencjami. Podobnie, wbrew obiegowym opiniom, islam nie nakazuje obrzezania kobiet, a tam, gdzie ten proceder jest stosowany, wywodzi się najczęściej z wierzeń przedmuzułmańskich. Co więcej, prawo muzułmańskie uważa stosunek seksualny (oczywiście wyłącznie małżeński) za spełniony, kiedy kobieta jako pierwsza osiąga satysfakcję. Wiąże się to z otwarciem prawa islamu na człowieka i ludzką cielesność. Należy jednak pamiętać, że to otwarcie dotyczy sytuacji intymnych, zaś na zewnątrz obowiązują ścisłe zasady separacji płci oraz zakrywania wszystkich części ciała, które mogą wywoływać niezdrowe odruchy płci przeciwnej. Dotyczy to zarówno kobiet, jak i mężczyzn.

Nauka w świecie arabskim

Dla ukształtowania się stosunku islamu do nauki szczególne znaczenie miały wypowiedzi Proroka: „wiedzy szukaj choćby w Chinach” oraz: „atrament uczonych mężów jest cenniejszy od krwi męczenników”. Postępując zgodnie z tymi maksymami, Arabowie i inne ludy muzułmańskie od początków istnienia cywilizacji islamu rozwijali swoją wiedzę, nie tylko tę, która dotyczyła ich religii, ale także rozmaitych nauk humanistycznych i przyrodniczych.

Pierwszy etap rozwoju nauki arabsko-muzułmańskiej, do około 750 roku, czyli przejęcia władzy w kalifacie arabsko-muzułmańskim przez dynastię Abbasydów, to zapoznawanie się z dorobkiem wcześniejszych cywilizacji, których tereny w wyniku podbojów zajęli muzułmanie. Arabowie, prości beduini z pustyń Półwyspu Arabskiego, zapoznawali się z dorobkiem naukowym Persji i Bizancjum, a za ich pośrednictwem także nauki indyjskiej. Arabowie przejęli istniejące na Bliskim Wschodzie perskie i bizantyńskie instytucje naukowe. Nauka arabsko-muzułmańska, choć powstawała przede wszystkim w języku arabskim, była tworzona przez przedstawicieli rozmaitych ludów zamieszkujących wieloetniczny kalifat arabsko-muzułmański: Arabów, Persów, Żydów, Turków i innych, niejednokrotnie uczeni ci

byli wyznawcami innej niż islam religii – judaizmu czy chrześcijaństwa. Muzułmanie rozwijali jednak także własne ośrodki naukowe. Pierwszymi były meczety. Obok meczetów powstawały także bogate biblioteki, mające charakter bibliotek publicznych.

Drugi okres rozwoju nauki arabskiej, od około 750 do około 900 roku charakteryzował się niezwykle intensywną działalnością tłumaczeniową, głównie z języków syryjskiego, greckiego i średnioperskiego. Działalność ta była prowadzona przede wszystkim w instytucjach nazywanych akademiami muzułmańskimi.

Pierwszą z klasycznych akademii arabskich był założony 830 roku w Bagdadzie „Dom Mądrości” (Bajt al-Hikma). Obejmował on bibliotekę liczącą około 400 tys. rękopisów, obserwatorium astronomiczne oraz instytut zajmujący się tłumaczeniem prac greckich filozofów i uczonych na język arabski. Wiele z tych dzieł dotrwało do naszych czasów tylko w takiej wersji (np. niektóre traktaty Arystotelesa). Akademia ta była największym centrum naukowym klasycznego islamu. W czasach swej świetności, w wiekach IX–XI, Bajt al-Hikma skupiał najwybitniejszych uczonych z całego świata muzułmańskiego. Powstały tam przekłady prac między innymi Hipokratesa, Galena i Dioskuridesa. Niektórzy tłumacze sami prowadzili jednocześnie własne badania naukowe, np. Dżabir Ibn Hajjan, znany w Europie jako Geber, w dziedzinie alchemii i chemii, Hunajn Ibn Ishak – medycyny. Do najwybitniejszych uczonych tamtego okresu należy przede wszystkim pochodzący z Azji Środkowej matematyk Al-Chuwarizmi. Poprzez jego dzieła dotarły do Europy cyfry indyjskie, które później przekształciły się w używane obecnie cyfry arabskie.

Od X do końca XI wieku nauka arabska przeżywała okres największego rozkwitu. W arabskiej Hiszpanii okres ten trwał do XII/XIII wieku. W tamtym czasie w Kairze powstała kolejna ważna akademia arabsko-muzułmańska, założona ok. 1005 roku w Kairze pod nazwą Dar al-Ilm („Dom Nauki”). Wykładający tam uczeni wynagradzani byli z kiesy kalifa. Program nauki obejmował zarówno nauki muzułmańskie, jak i świeckie. W 972 roku został założony Al-Azhar, który przez kolejne stulecia wywierał ogromny wpływ na cały świat muzułmański, stając się w XVIII wieku najważniejszą uczelnią religijną islamu. Ważnym ośrodkiem badań naukowych była także Kordowa, stolica kalifatu umajjadzkiego w arabskiej Hiszpanii, gdzie działała również wielka biblioteka. Do Kordowy licznie przybywali także studenci z krajów chrześcijańskich Europy.

Mniej więcej od X wieku uczeni arabsko-muzułmańscy zaczęli twórczo rozwijać dorobek wcześniejszych cywilizacji, z którym zapoznali się poprzez tłumaczenia. W matematyce Arabowie rozwijali idee greckie i indyjskie. Wybitnymi matematykami byli wspomniany już Al-Chuwarizmi, a także Al-Battani, znany w Europie jako Albategnius. To właśnie uczeni arabscy stworzyli podstawy algebry (sama nazwa tej dyscypliny wywodzi się od arabskiego słowa *al-dżabr* – „składanie”), geometrii analitycznej i trygonometrii.

Ogromny dorobek mają uczeni arabscy w dziedzinie astronomii i ściśle z nią wtedy związanej astrologii. W IX wieku został przełożony na arabski *Almagest* Ptolemeusza. Już Al-Chuwarizmi opracował tablice astronomiczne, używane do końca średniowiecza w Europie. Obserwatoria astronomiczne istniały w tym czasie mię-

dzy innymi w Bagdadzie i Damaszku. Większość dzieł astronomów arabskich została przetłumaczona na łacinę, w ten sposób do nauki zachodniej weszło wiele terminów arabskich, np. azymut, nadir i zenit. Z dorobku arabskiej astronomii korzystał między innymi Mikołaj Kopernik w konstruowaniu swojej teorii budowy wszechświata.

Tradycje medycyny Arabowie przejęli ze starszych ośrodków naukowych, jednak w X i XI wieku zaczęła się rozwijać oryginalna medycyna muzułmańska. Lekarze przeprowadzali badania na małpach, rozwijając wiedzę o anatomii oraz chirurgię – dokonywano skomplikowanych operacji, których opisy zachowały się w traktatach i podręcznikach lekarskich. Rozwijała się także farmakologia i oftalmologia. Prace takich uczonych, jak Ar-Razi (Rhazes), Ibn Sina (Awicenna) czy Ali Ibn Isa (Jesu Haly) były tłumaczone na łacinę i przez wieki były podstawą kształcenia lekarzy (np. *Continens Rhazesa* i *Kanon medycyny* Awicenny, który w łacińskim tłumaczeniu Gerarda z Kremony jeszcze w stosunkowo niedawnych czasach był podstawowym podręcznikiem na uczelniach europejskich). W IX wieku powstały pierwsze szpitale w Bagdadzie i Kairze, tworzyły się również podstawy etyki lekarskiej. Przy szpitalach istniały specjalne ośrodki szkoleniowe dla lekarzy – kandydaci musieli odbyć specjalny kurs i zdać egzamin przed naczelnym lekarzem szpitala, dopiero wtedy kandydat mógł prowadzić własną praktykę.

Wielkie osiągnięcia zanotowano w dziedzinie alchemii, którą Arabowie przekształcili w podstawy chemii eksperymentalnej, odkrywając i badając wiele pierwiastków i związków chemicznych (np. arsen, fosfor, kwas siarkowy i solny). Na wysokim poziomie stała arabska optyka – jej wybitnym przedstawicielem był Ibn al-Hajsam (Alhazen), z którego prac korzystał między innymi polski uczoney Erazm Witelo, a także Johannes Kepler. Oprócz tych nauk rozwijała się także filozofia, literaturoznawstwo, historiografia i geografia, prawo islamu, teologia i muzykologia.

Omówione tu najważniejsze zasady islamu stworzyły klimat, w którym mogły się rozwijać nauka i kultura arabskiego średniowiecza – epoki, w której ten obszar kulturowy bez wątpienia stał na czele cywilizacyjnego rozwoju świata. Kolejne wieki, poczynając mniej więcej od połowy XIII stulecia, były świadkiem wielu zasadniczych zmian, których przewartościowanie jest obecnie jedną z ważniejszych osi badań arabistyczno-islamistycznych.

BIBLIOGRAFIA

(wybrana, w języku polskim)

- Bielawski J., *Ibn Chaldun*, Warszawa 2000.
 Bielawski J., *Klasyczna literatura arabska*, Warszawa 1995.
 Bielawski J., *Islam, religia państwa i prawa*, Warszawa 1973.
 Bielawski J., *Książka w świecie islamu*, Wrocław 1961.
 Cook M., *Koran*, tłum. z ang. K. Pachniak, Warszawa 2001.
 Cook M., *Mahomet*, tłum. z ang. B.R. Zagórski, Warszawa 1999.

- Corbin H., *Historia filozofii muzułmańskiej*, tłum. z franc. K. Pachniak, Warszawa 2005.
- Danecki J., *Arabowie*, Warszawa 2001.
- Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 1997.
- Dziekan M.M., *Dzieje kultury arabskiej*, Warszawa 2008.
- Dziekan M.M., *Cywilizacja islamu w Azji i Afryce*, Warszawa 2007.
- Dziekan M.M. (red.), *Arabowie. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 2001.
- Dziekan M.M., *Polacy a świat arabski. Słownik biograficzny*, Gdańsk 1998.
- Gaufrey-Demombynes M., *Narodziny islamu*, tłum. z franc. H. Ołędzka, Warszawa 1988.
- Hauziński J., *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*, Warszawa–Kraków 1993.
- Hauziński J., *Kraje i kultury śródziemnomorskie*, Poznań 1990.
- Hitti Ph., *Dzieje Arabów*, tłum. z ang. W. Dembski, M. Skuratowicz, E. Szymański, Warszawa 1969.
- Hourani A., *Historia Arabów*, tłum. z ang. J. Danecki, Gdańsk 1995.
- Klöcker M., M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii*, tłum. z niem. M.M. Dziekan, M. Mejor, P. Pachciarek, Warszawa 2002.
- Koran*, tłum. z arab. J. Bielawski, Warszawa 1986.
- Kościelniak K., *Tradycja muzułmańska na tle akulturacji chrześcijańsko-islamskiej od VII do X wieku. Geneza, historia i znaczenie zapożyczeń nowotestamentowych w hadisach*, Kraków 2001.
- Leaman O., *Krótkie wprowadzenie do filozofii islamu*, tłum. z ang. M. Lipszyc, Warszawa 2004.
- Lewis B., *Muzułmański Bliski Wschód*, tłum. z ang. J. Danecki, Gdańsk 2003.
- Machut-Mendecka E., *Świat tradycji arabskiej*, Warszawa 2005.
- Mahomet, *Mądrości Proroka*, tłum. z arab. J. Danecki, Warszawa 1993.
- Mahomet, *O małżeństwie, kupcach i dobrym wychowaniu*, tłum. z arab. J. Kozłowska, Warszawa 1999.
- Mazaheri A., *Życie codzienne muzułmanów w średniowieczu (w. X–XII)*, tłum. z franc. E. Bąkowska, Warszawa 1972.
- Mez A., *Renesans islamu*, tłum. z niem. J. Danecki, Warszawa 1980.
- Nasr H.S., *Idee i wartości islamu*, tłum. J. Danecki, Warszawa 1988.
- Pachniak K., *Nauka i kultura muzułmańska i jej wpływ na średniowieczną Europę*, Warszawa 2010.
- Poezja arabska wiek VI–XIII. Wybór*, oprac. J. Danecki, Wrocław 1997.
- Rashed R., Morelon R. (red.), *Historia nauki arabskiej*, t. 3: *Technika, alchemia, nauki przyrodnicze i medycyna*, tłum. z franc. K. Pachniak, Warszawa 2005.
- Rashed R., Morelon R. (red.), *Historia nauki arabskiej*, t. 2: *Nauki matematyczne i fizyka*, tłum. J. Kozłowska, K. Pachniak, Warszawa 2001.
- Rashed R., Morelon R. (red.), *Historia nauki arabskiej*, t. 1: *Astronomia teoretyczna i stosowana*, tłum. zbior. z franc., Warszawa 2000.
- Robinson F., *Islam*, tłum. z ang. M.M. Dziekan, J. Pierzchała, Warszawa 1996.
- Rodinson M., *Mahomet*, tłum. z franc. E. Michalska-Novak, Warszawa 1991.
- Sourdel J. i D., *Cywilizacja islamu*, tłum. z franc. M. Skuratowicz, W. Dembski, Warszawa 1980.

Thyen J.-D., *Koran i Biblia. Synopsa wspólnych tradycji*, tłum. z niem. M.M. Dziekan, P. Pachciarek, Warszawa 2002.

Turek W.P., *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001.

Walther W., *Historia literatury arabskiej*, tłum. z niem. A. Gadzała, Warszawa 2007.

Zyzik M., *Małżeństwo w prawie muzułmańskim*, Warszawa 2003.